

Ħirzu'l-Emānī'nin Kıraat Tedrisatındaki Serencamı*

EREN PİLGİR

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
eren.pilgir@marmara.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-1077-227X>

Öz

Yedi kıraat ekolü, İbn Mucāhid'in (ö.324/936) kıraatleri yedi ile sınırlamasıyla vücut bulmuştur. Bu ekol daha çok Endülüslü alimlerin kaleme aldığı eserlerle ön planda olmuştur. Endülüs'ün kıraat birikimini yansıtan temel eserlerin başında ise Ebū 'Amr ed-Dānī'nin (ö.444/1053) *et-Teysīr fī'l-Kirā'āti's-Seb'* adlı eseri gelmektedir. El-Ķāsim b. Fīrruh eş-Şāṭibī (ö.590/1194) bu eseri *Ħirzu'l-Emānī ve Vechu't-Tehānī* adıyla nazma dökmüştür. Bu çalışmamızda *Ħirzu'l-Emānī*'nin yöntem tahlilinden ziyade kıraat tarihindeki serencamına odaklanılmıştır. Bu bağlamda makalede, *Ħirzu'l-Emānī*'nin tarih boyunca kıraat tedrisatında tercih edilmesinin temel nedenleri tespit edilmiş ve 19. asırdan itibaren ülkemizde kıraat tedrisatında niçin okutulmadığının cevabı aranmıştır. Böylece Türkiye'deki mevcut kıraat eğitiminin verimliliğinin sorgulanması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kıra'āt, eş-Şāṭibī, Tedrisat, Manzum Eser, *Ħirzu'l-Emānī*.

The Journey of *Ħirz al-Amānī* in Qirā'āt Instruction

Abstract

The seven-qirā'āt schools of the Qur'ān emerged after Ibn Mujāhid (d.324/936) delimited the number of agreeable qirā'āts into seven. This school remained at the forefront rather under favour of the works by the scholars of al-Andalus. Abū 'Amr al-Dānī's (d.444/1053) *al-Taysīr fī al-Qirā'āt al-Sab'* is the primary work that reflects Andalusian accumulation in terms of qirā'āt. Then al-Qāsim b. Fīrruh al-Shāṭibī (d.590/1194) versified the work under the title *Ħirz al-Amānī wa Wajh al-Tahānī*. We focused here on the adventure of the history of recitation rather than on a methodological analysis. In doing so, we fixed main reasons why *Ħirz al-Amānī* has been preferred in general throughout history in instruction field and also why it has not been made use of in qirā'āt in our country, Turkey, from the nineteenth century. Thus, we aimed to question the extent to which the recitation instruction in Turkey is nowadays fruitful.

Keywords: Qirā'āt, al-Shāṭibī, Islamic Education, Poetic Work, *Ħirz al-Amānī*.

Giriş

Sahabiler gittikleri bölgelerde yedi harf ruhsatı kapsamında Hz. Peygamber'den öğrendikleri şekilde kıraat talimini yapmışlardır. Bu durum ayrı bölgelerde yaşayan ve farklı muallimlerden ders alan insanların birbirleriyle karşılaştıklarında onların kıraatlerinin kendi kıraatleri ile aynı olmadığını tecrübe etmelerine zemin hazırlamıştır.¹ Bu tarz ihtilaflara şahit olan Huzeyfe b. el-Yemân (ö.36/656) durumu dönemin halifesi Hz. 'Uşmân'a aktarmıştır. Hz. 'Uşmân bunun üzerine sahabenin ileri gelenleri ile istişare ederek ihtilafların daha fazla artmaması için Zeyd b. Şâbit (ö.45/665) başkanlığında istinsah faaliyetini başlatmıştır.² İstinsah edilen mushaf lar beldelere dağıtılmış ve bu beldelerdeki insanlar *resm-i muşhafa* uymayan okuyuşları terk etmişlerdir. Fakat *resm-i muşhafa* uymayan okuyuşların terk edilmesi herkesin aynı kıraat üzerinde birleştiği şekilde algılanmamalıdır. İstinsah edilen mushaf lar da müdrec kıraatler ve müteradif okumalar dışında kalan Kur'an kelimesinde vuku bulan sarfî ve nahvî farklılıklar (*fersu'l-hurûf*), ziyade ve noksanlıklar kendisine yer bulmaya devam etmiştir. Usul farklılıkları (fonetik okumalar) yazıyla ilişkili olmadığından bu tarz okumalara da devam edilmiştir. Bu dönemden Ebû Bekr İbn Mucâhid et-Temîmî'nin (ö.324/936) kıraatleri yedi ile sınırladığı döneme kadar kaleme alınan kıraat eserlerinde yirmiden fazla kıraate yer verilmiştir. Ebû 'Ubeyd b. el-Kâsım b. Sellâm'ın (ö.224/838) *Kitâbu'l-Kırâ'ât*'ı ve İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö.310/923) *Kitâbu'l-Kırâ'ât* adlı eseri bu tür çalışmalara örnek olarak verilebilir.³ Dolayısıyla İbn Mucâhid'in *Kitâbu's-Seb'a'yı* kaleme alarak kıraatleri yedi ile sınırlaması kıraat tarihindeki önemli kırılmalardan biri olarak değerlendirilebilir. Zira bu kırılmanın sonucu olarak *Kitâbu's-Seb'a* sonrasında kaleme alınan kıraat eserlerinde genelde yedi kıraat üzerine yoğunlaşmıştır. Yedi kıraat tedrisatında ise genelde Ebû Muhammed el-Kâsım b. Fîrruh eş-Şâhibî'nin (ö.590/1194) altıncı yüzyılda kaleme aldığı *Hırzu'l-Emânî ve Vechu't-Tehânî'si* okutulmuştur. İbn Mucâhid'in kıraatleri yedi ile sınırlamasından sonra her ne kadar on kıraatle alakalı eserler kaleme alınmışsa da tedrisatta

* Bu çalışma, "Kıraat Edebiyatında ve Tedrisatında Manzum Eser Geleneği: Hırzu'l-Emânî Örneği" başlıklı yüksek lisans çalışmamızdan (Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2020) üretilmiştir. Makalenin son şeklini almasındaki katkılarından dolayı derginin kıymetli hakemlerine ve yayın kurulu üyelerine teşekkür ederim.

¹ Hacı Önen, *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur'an Tefsirine Etkisi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017), s.44.

² Mehmet Dağ, *Tenzilden Tezyine Mushaf-ı Şerif* (Ankara: Fecr Yayınları, 2013), s.94.

³ Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlimi* (Ankara: Otto Yayınları, 2016), ss.51-53.

yedi kıraat okutulmaya devam etmiştir.⁴ Ancak bu durum Şemsuddīn İbnu'l-Cezerī'nin (ö.833/1429) Yıldırım Bāyezid'in (hs.1389-1403) daveti üzerine geldiği Bursa'da *en-Neşr fī'l-Ḳirā'āti'l-'Aşr*'ı kaleme alması ve bu eserini *Ṭayyibetu'n-Neşr* adıyla manzum hale getirmesiyle değişmiş ve kıraat tedrisatında artık "on kıraat" okutulur olmuştur. Fakat *Ṭayyibetu'n-Neşr*'in içerdiği tariklerin *Hırzu'l-Emānī*'den çok daha fazla olması, *Hırzu'l-Emānī*'yi takip edenlerin *Ṭayyibetu'n-Neşr*'i bir anda hazmetmesini zorlaştırmıştır. *Ṭayyibetu'n-Neşr*'in ihtiva ettiği tariklerin fazla olması alanda bir boşluk yaratmış olacak ki İbnu'l-Cezerī, *Hırzu'l-Emānī*'nin yöntemini takip ederek *Hırzu'l-Emānī*'de olmayan üç kıraati *ed-Durratu'l-Muḍiyye* adlı eserinde ortaya koymuş, böylelikle de *Hırzu'l-Emānī*'yi on kıraate tamamlamıştır. Böylece *Hırzu'l-Emānī* ve *ed-Durratu'l-Muḍiyye*'nin takip edildiği sistem '*aşere-i şuğrā*, *Ṭayyibetu'n-Neşr*'in takip edildiği sistem ise '*aşere-i kubrā* olarak adlandırılmıştır. İbnu'l-Cezerī'nin kaleme aldığı eserler sonucunda yeniden şekillenen kıraat eğitim müfredatı haliyle ilk olarak Osmanlı topraklarında okutulmuştur. Ancak onun büyük çabaları sonucunda oluşan bu müfredat, Osmanlı'nın son dönemlerinde yerini başka eserlere bırakmıştır. Başka bir ifadeyle *Hırzu'l-Emānī*, *ed-Durratu'l-Muḍiyye* ve *Ṭayyibetu'n-Neşr* bu dönemden itibaren tedrisatta kendine yer bulamaz olmuştur. Dolayısıyla bu durum şu soruları da beraberinde getirmektedir: *Hırzu'l-Emānī*'nin meşhur olmasının ve yedi kıraatle alakalı kaleme alınan onlarca eser varken bu eserin tedrisatta tercih edilmesinin arkasında yatan temel sebepler nelerdir? Osmanlı'nın son dönemlerinde hangi sebeplere binaen kıraat tedrisatında değişiklikler yapılmıştır? Yapılan bu değişikliklerin günümüz kıraat tedrisatına yansımaları nasıl olmuştur? Söz konusu bu çalışmada zikredilen soruların kısmen de olsa cevaplanması hedeflenmiştir. Zira *Hırzu'l-Emānī* özelinde akademik anlamda kaleme alınan çalışmalarda⁵ söz konusu sorular irdelenmemiştir.

Bu sebeple makalede ilk olarak eş-Şâtıbî'nin *Hırzu'l-Emānī*'si hakkında genel bilgiler verilerek ilgili eserin kıraat tedrisatındaki durumu ele alınmıştır. İbnu'l-Cezerī'nin kıraat ilmine sunduğu katkılarla beraber kıraat tedrisatında ortaya çıkan müfredat değişikliğine binaen bu konu "İbnu'l-Cezerī'ye Kadar Kıraat Tedrisatında *Hırzu'l-Emānī*" ve "İbnu'l-Cezerī'den Sonra Kıraat Tedrisatında *Hırzu'l-Emānī*" olmak üzere iki farklı başlıkta incelenmiştir.

⁴ On kıraatle alakalı kaleme alınan eserler için bkz. Maşalı, *Kıraat İlmi*, s.81.

⁵ Bkz. Durmuş Sert, "Şâtıbî'nin Hayatı, Kıraat İlmindeki Yeri ve Eserleri," *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1:1 (1985), ss.85-98; Fatih Çollak, *Kıraat Âlimlerinden İmâm Şâtıbî ve "eş-Şâtıbiyye" Adlı Eseri* (İstanbul: Özener Matbaası, 2002).

“Son Dönem Osmanlı’da Metin Ezberine ve Kıraat İlmine Duyulan İlginin Azalması” adlı başlıkta ise *Hırzu’l-Emānī*’nin Türkiye’de kıraat tedrisatında neden okutulmadığının temel sebeplerinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Arap dünyasında yedi kıraat tedrisatında *Hırzu’l-Emānī* okutulduğu için bu eserin Türkiye’deki durumuna odaklanılmıştır. Bu bağlamda *Hırzu’l-Emānī*’nin Türkiye’de kıraat tedrisatındaki yerini daha net görmek adına Haseki Eğitim Merkezi’nin “Kıraat Eğitim Müfredatı-Aşere” örnek olarak ele alınmıştır.

1. *Hırzu’l-Emānī* Hakkında Genel Bilgiler

Eş-Şatıbî’nin *ṭavīl baḥr*inde ve lām kafiyeli olarak kaleme aldığı *Hırzu’l-Emānī*, Ebū ‘Amr ed-Dānī’nin (ö.444/1053) *et-Teysīr fī’l-Ḳırā’āti’s-Seb’* adlı kitabının nazma dökülmüş halidir. Lām kafiyesi ile nazmedildiği için *el-Ḳaṣīdetu’l-Lāmiyye* ve yazarına nispetle *eş-Şatıbiyye* olarak adlandırılan eser bin yüz yetmiş üç beyitten oluşmaktadır.⁶ Eş-Şatıbî’nin eserini manzum olarak kaleme alması kıraat ilminin ve birikiminin öğrenilmesini kolaylaştırma amacına matuftur. Zira onun yaşadığı dönemde genel olarak ilk dönem temel İslami eserler nazım formatına dönüştürülmüş, hatta eğitim amacıyla *Kelīle ve Dimne* gibi hikaye tarzı eserler dahi manzum hale getirilmiştir.⁷ İbn Haldūn (ö.808/1496) da *Muḳaddime*’sinde eş-Şatıbî’nin bu eserini hangi amaçla kaleme aldığına şu ifadelerle işaret etmiştir: “Maksadı kıraatle alakalı malumatı kolayca ihtisar etmek ve manzum olduğu için rahatça ezberlenmesini sağlamaktı.”⁸

Bilindiği kadarıyla kıraat farklılıklarını içeren çalışmalarda kıraat eserini *uṣūl* ve *ferṣ* olmak üzere iki kısma tabi tutan ilk müellif Ebū’l-Ḥasen ed-Dāraḳuṭnī’dir (ö.385/995).⁹ Ed-Dānī, ed-Dāraḳuṭnī’nin uygulamış olduğu bu yöntemi *et-Teysīr*’de takip etmiş, eş-Şatıbî de ed-Dānī’nin *et-Teysīr*’ine yansıttığı bu yöntemi manzumesinde aynı şekilde uygulamıştır. Dolayısıyla *Hırzu’l-Emānī*; *Muḳaddime*, *Tekbīr*, *Bābu Meḥārici’l-Ḥurūf* ve *Şifātiḥā*, *Ḥātīme* bölümlerinin yanı sıra *uṣūl* ve *ferṣ* bölümleriyle beraber toplam altı kısımdan oluşmaktadır. Eserin *muḳaddimesinde* doksan dört, *uṣūl* bölümünde üç yüz elli, *ferṣu’l-ḥurūf* bölümünde altı yüz yetmiş altı, *bābu’t-tekbīr*

⁶ Ebū Muhammed el-Ḳāsim b. Fīrruh eş-Şatıbī, *Hırzu’l-Emānī ve Vecḥu’t-Tehānī*, tah. Eymen Ruṣdī Suveyd (Dımaşk: Dāru’l-Ḡavṣānī, 2013), s.17 (1161.beyit); Şemsuddīn Ebū’l-Ḥayr Muhammed b. Muhammed İbnu’l-Cezerī, *Ḡāyetu’n-Nihāye fī Ṭabaḳāti’l-Ḳurrā*, tah. G. Bergstraesser (Beyrut: Dāru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2006), c.2, s.20.

⁷ Mehmet Yalar, “Arap Şiiri,” İsmail Güler (ed.), *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler* (İstanbul: İsam Yayınları, 2015) içinde, s.342.

⁸ İbn Haldūn, *Muḳaddime*, terc. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergāh Yayınları, 2015), c.2, s.786.

⁹ Ferīd Muhammed b. ‘Azzūz, “Dirāse,” Ebū ‘Amr ‘Uṣmān b. Sa’id ed-Dānī, *et-Teysīr fī’l-Ḳırā’āti’s-Seb’*, tah. Ferīd Muhammed b. ‘Azzūz (Dımaşk: Dāru İbn Keşir, 2016) içinde, s.126.

bölümünde on üç, *bābu meĥārici'l-ĥurūf* ve *şifātihā* bölümünde yirmi altı ve *ĥātime* bölümünde on dört beyit yer almaktadır. Eş-Şāṭibī, *et-Teysīr*'i nazma dökmekle beraber *et-Teysīr*'e bazı eklemeler de yapmıştır. Örneğin o, *et-Teysīr*'de harflerin sıfat ve mahreçleriyle alakalı bir bölüm yokken nazmına “*bābu meĥārici'l-ĥurūf* ve *şifātihā*” adlı bir bölüm eklemiştir.¹⁰ Eş-Şāṭibī, bunun yanında ed-Dānī'nin *et-Teysīr*'de verdiği vecihlerden bazı tercihlerde bulunmuştur. Örneğin o, eserindeki 602. beyitte en-Nāfi' b. 'Abdirrahmān (ö.169/785) dışında yer alan diğer altı kıraat imamının ‘تَعْدُوا’ (4/en-Nisa:114) kelimesini “ayn’ (ع) harfinin iskānı ve ‘dāl’ (د) harfinin *taĥfifi* (şeddesiz) ile okuduğunu, Ebū Sa'īd Verş'in (ö.197/812) “ayn’ (ع) harfinin fethası ve ‘dāl’ (د) harfinin şeddesi ile okuduğunu, Ebū Mūsā Kālūn'un (ö.220/835) “ayn’ (ع) harfinin *fethasının* iĥtilāsı¹¹ ve ‘dāl’ (د) harfinin şeddesi ile okuduğunu ifade etmiştir.¹² Ancak ed-Dānī, *et-Teysīr* adlı kitabında Kālūn'un ‘تَعْدُوا’ kelimesini hem “ayn’ (ع) harfinin *fethasının* iĥtilāsı hem de “ayn’ (ع) harfinin *iskānı* ile okuduğunu belirtmiştir.¹³ Böylece eş-Şāṭibī'nin Kālūn için ‘تَعْدُوا’ kelimesinde sadece “ayn’ (ع) harfinin *fethasının* iĥtilās vechini tercih ettiği açığa çıkarılmıştır. Eş-Şāṭibī bu hususların yanı sıra *et-Teysīr*'e yöntemsel olarak da ziyadeler yapmıştır. Onun eserinde kullanmış olduğu rumuzlar, kıraat istilahlarını zıtlarıyla beraber kullanması ve *hā-i kināyeyi*¹⁴ ilgilendiren bütün kelimeleri “*bābu hā'i'l-kināye*” başlığı altında toplaması, eş-Şāṭibī'nin *et-Teysīr* üzerine yapmış olduğu yöntemsel ziyadelerdendir.¹⁵

2. *Ĥirzu'l-Emānī*'nin Kıraat Tedrisatındaki Durumu

2.1. İbnu'l-Cezeri'ye Kadar Kıraat Tedrisatında *Ĥirzu'l-Emānī*

Kıraat ilminin tarihi seyrinde İbn Mucāhid'e kadar olan dönem içerisinde Ebū 'Ubeyd el-Kāsım b. Sellām'ın *Kitābu'l-Kırā'āt* ve İbn Cerir eṭ-Ṭaberī'nin *Kitābu'l-Kırā'āt* adlı çalışmalarında olduğu gibi kıraat kitaplarında genel olarak yirmiden fazla kıraate yer verilmiştir.¹⁶ Ancak İbn Mucāhid *Kitābu's-Seb'ā* adlı eserinde farklı coğrafyalarda meşhur olan kıraatleri seçmeye çalışmış;

¹⁰ eş-Şāṭibī, *Ĥirzu'l-Emānī*, ss.114-116 (1134-1159 arası beyitler).

¹¹ Harekenin üçte ikisinin telaffuz edilmesidir. Fatih Çollak, “Revm,” *DİA*, c.35, s.32.

¹² 'Alemuddīn Ebū'l-Ĥasen 'Alī b. Muĥammed es-Seĥāvi, *Fethu'l-Vaṣid fi Şerhi'l-Kaṣid*, tah. Muĥammed İdrīs eṭ-Ṭāhirī (Riyad: Mektebetu'r-Ruṣd, 2005), c.3, ss.846-847; 'Abdurrahmān b. İsmā'il Ebū Şāme el-Makdisī, *İbrāzu'l-Me'āni min Ĥirzi'l-Emānī* (Ṭanā: Dāru's-Şahābe, 2009), c.2, ss.655-656; 'Abdufettāĥ 'Abdulġanī el-Kādi, *el-Vāfi fi Şerhi's-Şāṭibiyye* (Kahire: Dāru's-Selām, 2015), s.206.

¹³ ed-Dānī, *et-Teysīr*, s.339; 'Abdurrahīm b. 'Abdillāh eş-Şenķiṭi, “Ĥālātu's-Şāṭibiyye me'a't-Teysīr,” *Mecelletu Ma'ĥedi'l-İmām eş-Şāṭibi li'd-Dirāsati'l-Kur'āniyye* 9:9 (2010), s.32.

¹⁴ Mufred muzekker *ġā'ib siġasına* delalet eden, *hā-i ġamir* ve *hā-i kināye* olarak da adlandırılan 'he' (ه) zamiridir. Bkz. İbnu'l-Cezeri, *en-Neşr fi'l-Kırā'āti'l-'Aşr*, tah. Eymen Ruṣdi Suveyd (Dimaşķ: Dāru'l-Ġavşānī, 2018), c.2, s.971.

¹⁵ eş-Şenķiṭi, “Ĥālātu's-Şāṭibiyye me'a't-Teysīr,” ss.28, 29, 34.

¹⁶ Maşalı, *Kıraat İlmī*, ss.51-53.

Mekke, Medine, Basra ve Şam'dan birer imam, Kufe'den ise üç imam seçerek kıraatleri yedi ile sınırlamıştır. Onu kıraatleri yedi ile sınırlamaya iten sebeplerin başında kıraat rivayet eden kişiler arasında ehil olmayan ve ehil olanlar arasında ihtilafın gitgide artması ve bu konudaki otoritesizliğin had safhaya ulaşmış olması gelmektedir.¹⁷ Bu hususun yanı sıra İbn Mıķsem el-‘Attār el-Baġdādī'nin (ö.354/965) kıraatlerin kabulü için senede itibar etmemesi, aksine herhangi bir dil kuralına uymasının yeterli olduğunu iddia etmesi, İbn Şenebūz el-Baġdādī'nin (ö.328/939) ise *resm-i muşhafa* uymayan okumalara devam edip bunları namazlarda da tilavet etmesi İbn Mucāhid'i böyle bir eser telif etmeye iten diġer sebeplerdir. Ancak İbn Mucāhid her ne kadar böyle bir gediġi doldurmak için kıraat imamları arasından seġkide bulunmuş olsa da tercihini yedi ile sınırlı tutmasının yedi harf ruhsatı ile karıştırlma ihtimali, kıraat imamlarının birçok ravisi varken içlerinden sadece iki tanesini seġmesi ve yedi kıraatin dışında kalan kıraatlerin belli bir zaman sonra anlam karmaşasına uğrayıp *şāz* olarak anılması hususlarında birtakım eleştirilere maruz kalmıştır.¹⁸ İbn Mucāhid'e yöneltilen bu eleştirilerden ilk ikisi zayıf olup, söz konusu diġer eleştiri yani yedi kıraat dışında kalan kıraatlerin belli bir zaman sonra anlam karmaşasına uğrayıp *şāz* olarak anılması itibariyle eleştirilmesi yerinde ve tutarlı görünmektedir.¹⁹

İbn Mucāhid'in kıraatleri yedi ile sınırlamasından sonra oluşan yedi kıraat ekolü özellikle Endülüs bölgesinde kabul görmüştür. Her ne kadar yedi kıraatin kabul gördüġü ana merkez olan Endülüs'te kıraat ilmiyle alakalı ilk faaliyetler hakkında ihtilaf olsa da Endülüslü ilk kıraat aliminin Ebū Muḡammed el-Ġāzī b. Ḳays (ö.199/814) olduġu,²⁰ Endülüs'e ilk olarak kıraat ilmini getiren alimin ise Aḡmed b. Muḡammed eṭ-Ṭalemenkī el-Me‘āfirī (ö.429/1037) olduġu belirtilmektedir.²¹ Endülüs kıraat birikimini oluşturan eṭ-Ṭalemenkī, Mekki b. Ebī Ṭālib el-Ḳayravānī (ö.437/1045) ve ed-Dānī'nin Mısır'da yedi kıraate dair dersler almış olmaları²² Endülüs'ün kıraat kaynaġının Mısır olduġunu açıkça ortaya koymaktadır. Mısır'ın kıraat ilmi açısından durumuna bakılacak olursa İbnu'l-Cezerī'nin belirttiġi üzere o dönemde

¹⁷ İbnu'l-Cezerī, *en-Neşr*, c.1, s.116.

¹⁸ Mehmet Daġ, "İbn Mucāhid'in Kıraat Ekollerini Yedi ile Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım," *Ekev Akademi Dergisi* 10:27 (2016), ss.92-103.

¹⁹ Daġ, "İbn Mucāhid'in Kıraat Ekollerini Yedi ile Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım," s.104.

²⁰ Muḡammed el-Muḡtār, *Tārīḡu'l-Ḳirā'at fi'l-Maşriḡ ve'l-Maġrib* (Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2008), s.251.

²¹ el-Muḡtār, *Tārīḡu'l-Ḳirā'at*, ss.251-252.

²² Mehmed Emin Efendi, *Zuḡru'l-Erib fi İdāḡih'il-Cem' bi't-Taḡrib*, Süleymaniye Kütüphanesi-İbrahim Efendi, no.11, v.30a-b.

bölgeye hâkim olan İsmâ'îlîler'in çok fazla alimi katletmeleri Mısır'da kıraat ilmi birikiminin sınırlı kalmasına sebep olmuştur.²³

Endülüs'teki kıraat birikimi, eṭ-Ṭalemenkī'nin *er-Ravḍa* adlı kitabını Endülüs'ün batısında, Mekkī b. Ebī Ṭalīb'in *et-Tebsıra* adlı çalışmasını Ḳurtuba'da ve ed-Dānī'nin *et-Teysir* adlı telifini Endülüs'ün doğusunda okutmasıyla beraber üç koldan devam ettirilmiştir.²⁴ Mısır kaynaklı olduğu için çok fazla rivayet barındırmamasına rağmen bu kıraat birikiminin sonraki süreçte meşhur olmasının sebebi ise Moğol saldırıları esnasında çok sayıda kıraat aliminin öldürülmesidir. Zira bu kadar çok kıraat aliminin katli doğuda kıraat çalışmalarını kesintiye uğratmış ve bu bağlamda Endülüs'te kaleme alınan kıraat eserleri ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu dönemden itibaren Mısır'da Ebū Ṭāhir İsmā'īl Ḥalef es-Seraḳuṣṫī'nin (ö.455/1063) *el-Unvān fī'l-Ḳirā'āti's-Seb'* ve Irak'ta Ebū'l-İzz Muḥammed b. el-Ḥuseyn el-Vāsiṫī'nin (ö.521/1217) *İrṣādu'l-Mubtedī* adlı kitabı yerini Endülüs'te telif edilen en temel iki kitaba; *et-Teysir* ve *Ĥirzu'l-Emānī*'ye bırakmıştır. İbnu'l-Cezerī'nin ifadesiyle, eğer Moğol saldırıları olmasaydı belki de *et-Teysir* ve *Ĥirzu'l-Emānī* bu kadar meşhur olmayacaktı.²⁵

Buraya kadar serdedilen sebeplerin yanı sıra eṣ-Şāṫībī'nin, eser içerisinde meseleleri kolay bir üslupla nazmetmesi, böylece beyitlerin kolayca ezberlenmesini sağlaması, eserini Mısır'da okutması²⁶ ve talebesi 'Alemuddīn es-Seḥāvī'nin (ö. 643/1245) yazmış olduğu şerh sonrasında eserin Dımaşḳ ve etrafında ün kazanması *Ĥirzu'l-Emānī*'nin kıraat eğitim ve öğretim müfredatında yerini almasını kolaylaştıran diğer sebeplerdendir. Dolayısıyla hem Şemsuddīn ez-Zehebī'nin (ö.748/1248) hem de İbnu'l-Cezerī'nin belirttiği üzere *Ĥirzu'l-Emānī*, kaleme alınmasından sonra ilim ehli tarafından kabule şayan olmuş ve hatta hemen herkes bu eseri istinsah etmeye çalışmıştır. İbnu'l-Cezerī ayrıca *Ĥirzu'l-Emānī*'nin kıraat tahsil etmek isteyen her öğrencinin başvurması gereken temel kaynak olduğunu ifade etmiştir.²⁷ Sonuç ola-

²³ İbnu'l-Cezerī, *Muncidu'l-Muḳri'in ve Muṣṫidu't-Ṭalībīn*, tah. Nāṣır Muḥammedī Muḥammed Cād (Riyad: Dāru'l-Meymān, 2014), s.268.

²⁴ Emīn Efendī, *Zuḥru'l-Erīb*, v.30a-b; İbnu'l-Cezerī, *Muncidu'l-Muḳri'in*, ss.119-120; Mustafa Atilla Akdemir, *Kıraat İlmî Eğitim ve Öğretim Metotları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), s.55.

²⁵ İbnu'l-Cezerī, *Muncidu'l-Muḳri'in*, s.268; Maşalı, *Kıraat İlmî*, s.68.

²⁶ Şihābuddīn Aḥmed b. Muḥammed el-Ḳaṣṫallānī, *Muḫṫaṣaru'l-Fethī'l-Mevāhibī fī Menāḳibi'l-İmām eṣ-Şāṫībī*, tah. Muḥammed Ḥasen 'Akīl Mūsā (Cidde: el-Cemā'atu'l-Ḥayriyye, 1995), s.39.

²⁷ Şemsuddīn Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. Aḥmed ez-Zehebī, *Ma'rifetu'l-Ḳurrā'i'l-Kibār 'ale't-Ṭabāḳāti ve'l-A'şār*, tah. Tayyar Altıkulaç (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), c.3, ss.1111-1112; İbnu'l-Cezerī, *Ġāyetu'n-Nihāye*, c.2, s.21.

rak İbn Mucâhid'in kiraatleri yedi ile sınırlaması sonucu Endülüs'te kabul gören yedi kiraat ekolünü en iyi temsil eden kitap eş-Şâhibî'nin *Ĥirzu'l-Emâni*'si olmuştur.

2.2. İbnu'l-Cezerî'den Sonra Kiraat Tedrisatında *Ĥirzu'l-Emâni*

İbnu'l-Cezerî'nin Bursa'da kiraat ilmiyle alakalı ortaya koyduğu çalışmalar genelde kiraat ilmine özeldir de Osmanlı'daki kiraat birikimine katkı sağlamıştır. Bu açıdan bakıldığında bu başlık altında verilecek bilgilerle Osmanlı'da kiraat eğitimine de işaret edilmiş olacaktır.

Kiraat tedrisatının tarihi seyri İbnu'l-Cezerî'nin sahih kiraatleri on sayısına tamamlaması ve telif ettiği eserlerde bu durumu net bir şekilde ortaya koymaya çalışması ile beraber farklı bir sürece girmiştir.²⁸ O, *resm-i 'Uşmân'*a muvafık, Arap dili gramerine bir vecihle de olsa uygun ve senedi sahih kiraatlerin sahih olacağı görüşünü benimsemiş ve bu şartlardan birisinin sahih kabul edilen yedi kiraatte de bulunmadığı takdirde o kiraatin de sahih olmayacağını açıkça ifade etmiştir.²⁹ İbnu'l-Cezerî, bu temel gerekçelere binaen, kiraat ilmi seyri içerisinde Ebū Ca'fer el-Kārî (ö.130/747-748), Ya'küb el-Ĥadramî (ö.205/821) ve Ĥalef b. Hişâm (ö.229/844) kiraatinin de diğer kiraatler gibi sahih olduğunu ve kiraat ilmi tedrisatında yer alması gerektiğini belirtmiş, kaleme aldığı eserlerin tamamında mezkur üç kiraate de yer vermiştir. İbnu'l-Cezerî'nin yapmış olduğu bu uygulama kiraat ilmi tarihinde bir ilk değildir. İbn Mucâhid'in kiraatleri yedi ile sınırlaması sonrasında örneğin İbn Mihrân en-Nisâbüri (ö.381/992) *el-Mebsûṭ fi'l-Kirâ'âti'l-'Aşr* ve *el-Ġāye fi'l-Kirâ'âti'l-'Aşr* adlı iki kitabında Ebū Ca'fer, Ya'küb ve Ĥalef kiraatlerine, İbn Sivâr Aḥmed b. 'Alî el-Bağdâdî (ö.496/1103) *el-Mustenîr fi'l-Kirâ'âti'l-'Aşr* adlı telifinde Ebū Ca'fer, Ya'küb ve Ĥalef kiraatlerine yer vermiştir.³⁰ İbnu'l-Cezerî'yi zikredilen müelliflerden farklı kılan ise, bu müelliflerin başaramadığı şeyi yani üç kiraati, kiraat ilmi eğitim ve öğretim müfredatına dahil etmiş olmasıdır.³¹ Böylece İbnu'l-Cezerî açmış olduğu bu çığırda kiraat ilmi eğitim müfredatının yeni bir döneme geçmesine de zemin hazırlamıştır. İbnu'l-Cezerî'nin Ebū Ca'fer, Ya'küb ve Ĥalef kiraatinin de aslında sahih olduğunu ortaya koymaya çalışmasının diğer bir sebebi de yaşadığı dö-

²⁸ İbnu'l-Cezerî, *Muncidu'l-Muḥri'in*, s.57.

²⁹ İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c.1, s.117; İbnu'l-Cezerî, *Muncidu'l-Muḥri'in*, s.91; İbnu'l-Cezerî, *Taḥbiru't-Teysîr fi'l-Kirâ'âti'l-E'immeti'l-'Aşr*, tah. Aḥmed Muḥammed Muflîḥ el-Ḥudât (Zerkâ: Cem'iyyetu'l-Muḥâfaẓa 'ale'l-Ḥur'âni'l-Kerîm, 2010), s.102.

³⁰ On kiraatle alakalı kaleme alınan diğer eserler için bkz. Maşalı, *Kiraat İlmî*, s.81.

³¹ Kübra Türkmen, "İbnu'l-Cezerî ve 'ed-Dürretü'l-Mudiyye' Adlı Eseri" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019), s.X.

nem içerisinde insanların *Hirzu'l-Emānī* ve *et-Teysīr* adlı iki eserin ihtiva ettiği kıraatler dışında sahih kıraat olmadığı zannına kapılmış olmalarıdır.³² İbnu'l-Cezerī, bu durum üzerine Ebū Ca'fer, Ya'qūb ve Hālefi de ihtiva eden *en-Neşr* isimli eserini kaleme almıştır. İbnu'l-Cezerī bahsedilen üç kıraat imamını eserine dahil etmekle yetinmemiş her bir rivayet için tarik sayısını artırmış ve eserinde yaklaşık bin tarike yer vermiştir.³³ Daha sonra bu eserini *Ṭayyibetu'n-Neşr* adıyla nazım haline getiren İbnu'l-Cezerī, bu eserinde de *et-Teysīr* ve *Hirzu'l-Emānī*'de var olan tariklerin mevcut olduğuna dikkat çekmiştir. İbnu'l-Cezerī'nin yazdığı *en-Neşr* ve *Ṭayyibetu'n-Neşr*'in muhtevasının *Hirzu'l-Emānī*'yi içeriyor olması *Hirzu'l-Emānī*'nin kıraat tedrisatındaki durumunun sorgulanmasına ve *Hirzu'l-Emānī*'yi okumadan *Ṭayyibetu'n-Neşr*'i okumanın mümkün olup olmadığı sorusuna zemin hazırlamıştır. İbnu'l-Cezerī'nin *en-Neşr* ve *Ṭayyibetu'n-Neşr*'den sonra *Hirzu'l-Emānī*'de olduğu gibi her kıraat imamı için iki ravi, her ravi için de bir tarik içeren *ed-Durratu'l-Muḍiyye* adlı nazmını telif etmesi³⁴ onun da bu soruyu düşündüğünü göstermektedir.³⁵ Kanaatimizce o, *en-Neşr* ve *Ṭayyibetu'n-Neşr*'in içerdiği olduğu tarik sayısının *Hirzu'l-Emānī*'ye nispeten fazla olması, bu sebepten *Hirzu'l-Emānī*'nin kıraat eğitim ve öğretimindeki yerini korumaya devam etmesi ve kendisinin on kıraat üzerindeki ısrarı sonucunda *ed-Durratu'l-Muḍiyye*'yi yazmaya karar vermiştir. Sözün özü İbnu'l-Cezerī, *ed-Durratu'l-Muḍiyye*'yi yazarak *ḳırā'āt-i 'aşerenin* kolay bir şekilde elde edilmesini sağlamıştır.³⁶ Aksi takdirde İbnu'l-Cezerī'nin *ed-Durratu'l-muḍiyye*'de var olan tarikleri içeren *en-Neşr* ve *Ṭayyibetu'n-Neşr* adlı çalışmalarından sonra neden tekrar *ed-Durratu'l-Muḍiyye*'yi kaleme aldığı sorusu cevapsız kalacaktır. İbnu'l-Cezerī'nin *Tahbīru't-Teysīr* adlı kitabından aktarılacak değerlendirmeler de bu durumu teyit eder niteliktedir:

Ṭayyibetu'n-Neşr'i nazım haline getirdiğimde bu amelin kıyamet gününde benim için azık olmasını Cenab-ı Haktan niyaz ettim. *Hirzu'l-Emānī*'yi ezberleyenlerin *ḳırā'āt-i seb'a* eğitiminden sonra *Ṭayyibe*'ye yöneldiklerini gördüm ve buna binaen *eş-Şatıbiyye* hafızlarına on kıraati

³² İbnu'l-Cezerī, *en-Neşr*, c.1, s.233; *Ġāyetu'n-Nihāye*, c.2, s.22.

³³ İbnu'l-Cezerī, *Ṭayyibetu'n-Neşr*, s.4 (35. beyit.)

³⁴ Ahmed Hālid Şukrī ve diğerleri, *el-Muzhir fī Şerhi's-Satıbiyye ve'd-Durra* (Amman: Dāru 'Ammār, 2016), s.18.

³⁵ İbnu'l-Cezerī üç kıraat ile alakalı *Hidāyetu'l-Mehera fī Tetimmeti'l-ḳırā'āti'l-'Aşera* adında bir başka eser daha kaleme almıştır. Ancak o, bu eserinde *ed-Durratu'l-Muḍiyye*'de olduğu gibi *Hirzu'l-Emānī*'nin yöntemini benimsemiştir. Dolayısıyla İbnu'l-Cezerī'nin *ed-Durratu'l-Muḍiyye*'de *Hirzu'l-Emānī*'nin yöntemini benimsemiş olması diğer eseri olan *Hidāyetu'l-Mehera*'nın değil *ed-Durratu'l-Muḍiyye*'nin kıraat tedrisatında ön planda olmasını sağlamıştır.

³⁶ Türkmen, "İbnu'l-Cezerī ve 'ed-Dürretü'l-Muḍiyye' Adlı Eseri", ss.23-24.

tanıtmak için *Ĥirzu'l-Emānī* metninde olduğu gibi³⁷ muhtasar manzum bir eser kaleme aldım. Bu manzum eser üslup açısından girift ve veciz, lafızlarının benzersizliği ve öz olması bakımından farklıdır. Şüphe yok ki bu da İmām eş-Şāṭibī'nin kasidesinin bereketi ve onun bize ulaşan gizli kerameti sayesinde. Kaleme aldığım bu eser kabule şayan olup için ehline son derece fayda sağlayınca, aynı uygulamayı *Kitābu't-Teysir*'de³⁸ de yaptım. Bu kitapta mevcut olan yedi kıraate kitabın süsü olması için üç kıraati ekledim.³⁹

Sonuç olarak İbnu'l-Cezerī'nin *ed-Durratu'l-Muḍiyye*'si ve eş-Şāṭibī'nin *Ĥirzu'l-Emānī*'si *'aşere-i şuḡrā* tarikini, İbnu'l-Cezerī'nin ilk olarak telif ettiği *en-Neşr* ve onun nazım hali *Ṭayyibe* ise *'aşere-i kubrā* tarikini oluşturmuştur.⁴⁰ Kıraat eğitim müfredatında oluşan bu farklılıkla birlikte *kırā'āt-i seb'a* ve *'aşere-i şuḡrā* her ne kadar *'aşere-i kubrā* içerisinde mündemiç olsa da kıraat eğitiminde ilk safhada *kırā'āt-i seb'a* ve *'aşere-i şuḡrā* eğitimi alınmıştır. Bu iki merhaleyi tamamlayan öğrenciler isterlerse *'aşere-i kubrā* eğitimine geçmiştir. Sözün özü *ed-Durratu'l-Muḍiyye*, *Ĥirzu'l-Emānī* ve *Ṭayyibe* Osmanlı dönemi kıraat eğitim müfredatlarının temel eğitim kitapları olmuştur.⁴¹

Kırā'āt-i seb'a'yı elde etmek isteyen hemen her kıraat alimi gibi İbnu'l-Cezerī de *Ĥirzu'l-Emānī*'yi ezberlemiştir.⁴² O, kendi dönemine kadar kıraat eğitimi alan hemen her öğrencinin *Ĥirzu'l-Emānī*'yi ezberlemiş olduğunu göz önünde bulundurarak *Ṭayyibetu'n-Neşr*'in birçok yerinde eş-Şāṭibī'nin

³⁷ İbnu'l-Cezerī bu bölümde eş-Şāṭibī tarafından *Ĥirzu'l-Emānī*'de kullanılan vezni, ravi sistemini ve rumuzlandırma yöntemini takip ettiğine işaret etmiştir. Bkz. İbnu'l-Cezerī, *Tahbīru't-Teysir*, s.103 (dn. 3).

³⁸ İbnu'l-Cezerī *ed-Durratu'l-Muḍiyye* adlı nazımını yazarak eş-Şāṭibī'nin *Ĥirzu'l-Emānī*'si ile beraber on kıraat sistemini oluşturmuştur. İbnu'l-Cezerī yapmış olduğu bu uygulamayı mensur olarak da yapmak istemiş ve Ebū 'Amr ed-Dānī'nin *et-Teysir* adlı kitabını *Tahbīru't-Teysir* adlı çalışmasıyla mensur olarak kıraate tamamlamıştır.

³⁹ İbnu'l-Cezerī, *Tahbīru't-Teysir*, s.103.

⁴⁰ Akdemir, *Kıraat İlmī*, s.106.

⁴¹ Cahid Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005), c.1, s.82; Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), s.388; Şükran Fazlıoğlu, "Ta'lim ile İrşād Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı," *Divân İlmī Araştırmalar Dergisi* 10:18 (2005), s.132; Ahmet Gökdemir, "Osmanlı Kur'an Eğitim Merkezleri: Dâru'l-Kurrâlar ve Sibyan Mektepleri," *Edebali İslamiyat Dergisi* 1:2 (2017), ss.51-52; Ahmet Gökdemir, "Kıraat Eğitiminde Ali b. Süleyman el-Mansûrî Öncesi Mısır Tarikinin Arka Planı: Biyografik Bir İnceleme," *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 18:1 (2018), s.186; Ahmet Gökdemir, "Köprülü Ailesinin Kur'an Eğitimi ve Kıraatine Katkıları," *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 4:2 (2018), s.337; Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler," *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17:1 (2008), s.36; Ahmet Akın, "Osmanlı'da Din Görevlisinin Konumu Üzerine Değerlendirmeler (Bursa Örneği)," *Kahramanmaraş Sütcü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4:8 (2006), s.76.

⁴² Tayyar Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerī," *DİA*, c.20, s.553. Ayrıca İbnu'l-Cezerī'nin talebeleri de *Ĥirzu'l-Emānī*'yi Mekke, Medine, Yemen, Mağrib, Mısır ve Şam gibi çeşitli ülkelerde okutmuştur. Bkz. Mehmed Emin Efendi, *'Umdetu'l-Hullân fî İdâhi Zubdeti'l-'İrfân* (İstanbul: Hanefiyye Kitabevi, ts.), s.117.

eserinde izlediği yöntemi takip etmiştir. Örneğin İbnu'l-Cezerī, eş-Şāṭibī'nin manzumesinde yer verdiği ebced uygulamasına ve kıraat istilahlarının zıtları ile kullanımına aynı şekilde kendi nazmında yer vermiştir.⁴³ Ayrıca İbnu'l-Cezerī, eş-Şāṭibī'nin med konusunda *merātib-i erba'a* ve *mertebeteyn* arasından *mertebeteyni* seçmiş olmasına dikkat çekmiş; her ne kadar kendisi *en-Neşr* ve *Ṭayyibetu'n-Neşr* adlı çalışmalarında *merātib-i erba'a* ve *mertebeteyne* yer verse de kıraat eğitiminde eş-Şāṭibī gibi *mertebeteyni* tercih etmiştir.⁴⁴ İbnu'l-Cezerī'nin örnek olarak zikredilen hususlarda eş-Şāṭibī'yi takip etmesi bir nevi *Hirzu'l-Emānī*'nin hem kıraat edebiyatındaki yerini perçinlemiş hem de *Hirzu'l-Emānī*'nin bu dönem itibarıyla da ön planda olmasına imkan tanımıştır.

3. Son Dönem Osmanlı'da Metin Ezberine ve Kıraat İlmine Duyulan İlginin Azalması

İbnu'l-Cezerī *en-Neşr* adlı çalışmasında uşul bölümünün ardından “bābu beyāni infirādī'l-kırā'āti ve cem'ihā” adlı bir başlık açmış ve bu bölümde kıraat ilmini tahsil etmek isteyen her öğrencinin, kıraat imamlarının ihtilaflarını bilmesi için manzum eser ezberlemesi gerektiğini açıkça ifade etmiştir.⁴⁵ Şayet öğrenci manzum bir eser ezberlemeden kıraat tahsil ederse, İbnu'l-Cezerī, o talebenin her bir kıraati *infirād* metoduyla okuması gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁶ Son devir Osmanlı kıraat alimlerinden olan Molla Mehmed Emīn Efendi (ö.1275/1859) ise hayatının son zamanlarında telif ettiği *Zuḥru'l-Erīb fi İdāhi'l-Cem' bi't-Taḳrīb* adlı çalışmasında kıraat ilmi tahsilinde manzum eserlerin önemine dikkat çekmiştir. Ancak o, 19. yüzyıl itibarıyla yaşadığı dönemdeki kıraat talebelerinin kıraat ilmiyle alakalı manzum eserleri ezberlemeleri noktasında tembellik gösterdiklerini ifade etmiştir.⁴⁷ Son dönem kıraat alimlerinden Kuraym Rāciḥ ve Muḥammed Temīm ez-Zu'bī de metin ezberi olmadan kıraat ilmi tahsilinin mümkün olmayacağına işaret etmiştir.⁴⁸ Öğrencilerde ezber hususunda ortaya çıkan söz konusu bu tembellik kıraat tarihinde *kurrāselerin* (kıraat *vecīh*lerini içeren yazılı şemalar) ortaya çıkmasını tetiklemiştir. Emīn Efendi dönemin kıraat algısını şu şekilde özetlemiştir:

⁴³ Muḥammed Sālim Muḥaysin, *el-Hādī Şerḥu Ṭayyibeti'n-Neşr fi'l-Kırā'āti'l-ʿAşr*, tah. Aḥmed ʿİsā el-Ma'şarāvī ve Muḥammed ed-Desūḳī (Kahire: Dāru'l-Beyāni'l-ʿArabī, 2017), c.1, ss.68-83.

⁴⁴ İbnu'l-Cezerī, *en-Neşr*, c.2, s.1075.

⁴⁵ İbnu'l-Cezerī, *en-Neşr*, c.3, s.2079-2115.

⁴⁶ İbnu'l-Cezerī, *en-Neşr*, c.3, s.2089.

⁴⁷ Emin Efendi, *Zuḥru'l-Erīb*, v.50a.

⁴⁸ Mehmet Emin Maşalı, “*Kur'an Kıraatında ve Kitabesinde Türkiye'nin Durumu*”, [https://mushafhari-inceleme.diyaret.gov.tr/Documents/RUR'AN%20KIRAATINDE%20ve%20KITABETINDE%20TÜR-KİYE'NİN%20DURUMU%20\(Doç.%20Dr.%20M.%20Emin%20MAŞALI\).pdf](https://mushafhari-inceleme.diyaret.gov.tr/Documents/RUR'AN%20KIRAATINDE%20ve%20KITABETINDE%20TÜR-KİYE'NİN%20DURUMU%20(Doç.%20Dr.%20M.%20Emin%20MAŞALI).pdf), (4-8.11.2015), s.7.

Kıraat talep eden kişinin, hocasının durumu elverdiği sürece kıraatleri teker teker [*infirād* metoduyla] okuması gerekir. Talebe, kıraatleri *cem'* etmeye başlayınca bizden önceki alimlerin adeti olduğu üzere, kesinlikle *eş-Şāṭibiyye*'yi ezberlemesi gerekir. [*Seb'a* tarikinde] *eş-Şāṭibiyye*, [*aşere-i şuğrā* tarikinde] *ed-Durra*, [*takrīb* tarikinde] de *Ṭayyibe* ezberlenir. Şüphesiz ki her akıl sahibinin ittifakıyla nazım eserin ezberlenmesi mensur eserin ezberlenmesinden daha kolaydır. Talebenin bu kasideleri ezberlemesi en güzel ve en uygun olanıdır. Şayet talebe günümüzde de şahit olduğumuz üzere tembellik gösterip, bu metinlerin tamamını ezberlemese de uşul bölümlerini kesinlikle ezberlemesi gerekir. Çünkü, günümüzde talebenin gayreti azaldı ve bunun için Müslüman ülke ve coğrafyada kıraat ilmini tahsil edecek ehil kişiler de azaldı. Talebenin okuma esnasında basiretinin artması, bu okumadan istifade etmesi, kurallara tam manasıyla vâkıf olması, ancak önemli olan kaynakların -özellikle de zikrettiğimiz kasidelerin- ezberlenmesi ile ve o kaynakların ihtiva ettiği şeyleri tam manasıyla anlaması ile mümkün olur. Kıraat ilmini içinde sureleri barındıran şemalardan ve mecmualardan tahsil etmek, kıraat ilminin meselelerini ve kurallarını anlamak açısından faydasızdır ve hiçbir önem arz etmez. Ancak kıraat ilminde ehil olmuş kişilerin ders esnasında uzun uzun kaynaklara dönmesindenense bu cetvel veya şemalara bakması daha kolay olacaktır.⁴⁹

Emîn Efendi'nin konuyla alakalı verilen değerlendirmeleri, manzum eser ezberinin yavaş yavaş terk edildiğini gözler önüne sermektedir. Bu durum ister istemez manzum olarak kaleme alınmış *Hirzu'l-Emānī*'yi de etkilemiş ve Emîn Efendi'nin adeta korkulu rüyası olan *kurrāseler* üzerinden kıraat eğitimi devam ettirilmiştir.

Osmanlı'nın son dönemlerinde ezberin artık terk edilmesi kıraat ilmine duyulan ilgiyle de alakalıdır. Nitekim Saçaqlizāde el-Mar'aşī (ö.1150/1737) kendi döneminde yaşayan alimlerin *tecvīd* ile alakalı temel meseleleri içeren kitapları okumaktan ve müzakere etmekten imtina ettiklerini belirtmiş; dolayısıyla *tecvīd* ilmine duyulan ilginin azaldığından söz etmiştir.⁵⁰ O, bu husustaki değerlendirmelerini şöyle dile getirmiştir:

Bu ilim [*tecvīd*], ümmetin ilk dönem alimlerinin önem verdiği ve kendisiyle meşgul olduğu müddetçe kişinin şerefini artıran bir ilimdir. Fakat zamanımızın üstün insanları bizim bölgemizde de olduğu gibi ellerini *tecvīd* kitaplarından çektiler, müzakere etmediler ve o ilmi unuttu-

⁴⁹ Emîn Efendī, *Zuḥru'l-Erīb*, v.50a-50b.

⁵⁰ Muḥammed b. Ebī Bekr el-Mar'aşī, *Cuhdu'l-Muḳill*, tah. Sâlim Ḳaddūrī el-Ḥamed (Amman: Dâru 'Ammâr, 2009), s.109.

lar. *Tecvīd* ilmini terk mi ettiler yoksa onu tahsil etme hususunda zorlandılar mı?!⁵¹

Dönemin bir diğer alimi ‘Abdulfettāh el-Pālūvī (ö.1183/1769-70) ise *Zubdetu'l-‘İrfān* adlı kitabında sadece *tecvīd* ilmine değil genel anlamda kıraat ilmine duyulan ilginin gitgide azaldığını ve bu bağlamda kıraat alimlerinin de o ilimle alakalı eserlere eskisi gibi rağbet etmediğini ifade etmiştir.⁵² Dolayısıyla öğrencilerin manzum eserleri ezberleme noktasında tembellik göstermeleri kıraat ilmine duyulan ilginin azalmasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Meḥmed Emīn Efendi'nin “Kıraat ilminin meselelerini ve kurallarını anlamak açısından faydasızdır ve hiçbir önem arz etmez.”⁵³ dediği *kurrāseler* ise söz konusu iki olumsuz gelişmenin kıraat eğitimine yansımaları olarak ele alınabilir.

4. Haseki Eğitim Merkezi Ders Müfredatı Özelinde *Hırzu'l-Emānī*'nin Günümüz Eğitim ve Öğretimindeki Yeri

Bir önceki başlıkta tespit edildiği üzere 19. yüzyıl itibarıyla yedi kıraat tedrisatının başucu kitabı olan *Hırzu'l-Emānī*, manzum eserlerin ezberinin terk edilmesi sebebiyle kıraat tedrisatından kalkmıştır. Haliyle öğrenciler kıraat tedrisatı için farklı yollara başvurmuşlardır. Bu bağlamda onlar özellikle el-Pālūvī'nin *Zubdetu'l-‘İrfān* ve Meḥmed Emīn Efendi'nin bu eser üzerine yazdığı şerhi *‘Umdetu'l-Ḥullān*'dan faydalanarak *kurrāseler* hazırlamışlardır. İşbu yöntem günümüzde Haseki Eğitim Merkezlerinin “Aşere” eğitim programında uygulanmaktadır. İlgili programın müfredatı şöyledir: Kur’ân ve Kıraat Tarihi, Kıraat Metinleri, Arapça, Kıraat Çözümlemeleri, Aşere Uygulamaları, *Tecvīd*, Kıraat-Anlam İlişkisi, Kur’ân İmlası, Dini Mûsiki.⁵⁴

Yukarıda sıralanan dersler arasında “Aşere Usûlü” dersinde İbnu'l-Cezerī'nin *Tahbīru't-Teysīr* adlı kitabı, “Kıraat Çözümlemeleri” dersinde ‘Abdulfettāh el-Pālūvī'nin *Zubdetu'l-‘İrfān* adlı telifi ile Emīn Efendi'nin bu eser üzerine yazdığı *‘Umdetu'l-Ḥullān fī İḏāhi Zubdeti'l-‘İrfān* adlı şerhi yer almaktadır.⁵⁵ Eş-Şāṭibī'nin *Hırzu'l-Emānī* adlı çalışması ise sadece “Aşere Uygulamaları” dersinde kaynak olarak gösterilmiştir.⁵⁶ Verilen bu ders programından da anlaşılacağı üzere günümüz kıraat tedrisatında eş-Şāṭibī'nin yedi kıraate

⁵¹ el-Mar‘aşī, *Cuḥdu'l-Muḳill*, s.105.

⁵² Mustafa Atilla Akdemir, “Hâmid b. Abdulfettâh el-Pâlûvî Hayatı, İlmî Şahsiyeti, Eserleri ve Zübdetu'l-‘İrfan Adlı Eserinin Metodolojik Tanıtımı ve Tahkiki” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1999), Arapça Metin, s.17.

⁵³ Emīn Efendi, *Zuḥru'l-Erīb*, v.50b.

⁵⁴ Aşere-Takrīb Programı, [https://egitimhizmetleri.diyaret.gov.tr/Documents/Kıraat%20\(Aşere-Takrīb\)%20Programı%20-%202014.pdf](https://egitimhizmetleri.diyaret.gov.tr/Documents/Kıraat%20(Aşere-Takrīb)%20Programı%20-%202014.pdf) (10.07.2020), s.3.

⁵⁵ Aşere-Takrīb Programı, ss.11-12.

⁵⁶ Aşere-Takrīb Programı, s.3.

dair kaleme aldığı manzûm eseri *Hırzu'l-Emânî* yerini 'Abdulfettâh el-Pâlûvî'nin *Zubdetu'l-İrfân* ve Emîn Efendi'nin bu eser üzerine yazdığı şerhi '*Umdetu'l-Hullân'a* bırakmıştır.⁵⁷ Ortaya çıkan bu müfredat değişimi yedi kıraat tedrisatının ihmal edilmesine ve doğrudan '*aşere-i şugrâ* eğitimine başlanmasına sebep olmuştur. Şöyle ki, manzum eserler üzerinden takip edilen yöntemde *Hırzu'l-Emânî* ve *ed-Durratu'l-Muđiyye* ayrı ayrı okutulmuş, bu yöntem terk edilmeye başlanınca bahsedilen her iki kitabın muhtevasını bir araya getiren *Zubdetu'l-İrfân* üzerinden eğitim yapılmıştır.⁵⁸ Bu ders programına göre bir öğrenci ya on kıraati okuyacak ya da kıraat tedrisi yapamayacaktır. Zira daha önce yer verdiğimiz müfredat örneklerinde de görüleceği üzere bir kıraat talebesi yedi kıraati müstakil olarak tedris edebilmekteydi. Dolayısıyla öğrenci, isterse yedi kıraatle iktifa da edebilirdi. Haliyle Haseki Eğitim Merkezlerinin "Aşere" programında öğrencinin bu şansı ortadan kalkmakta ve ona tek bir program sunulmaktadır. Mehmet Emin Maşalı bu anlayışı "ya hep ya hiç" olarak nitelendirmiştir. Ancak o, '*aşere-i şugrâ* okuyan ve fakat bunun yanında '*aşere-i kübrâ* okumayan kişilere icazet verilmemesi bağlamında konuyu ele almıştır. Maşalı'nın ifade ettiği üzere kıraat müfredatındaki bu tür uygulamalar alanla alakalı daha yüzeysel eğitim almak isteyenlerin önünü bir açıdan tıkmış olmaktadır. Maşalı'nın bu husus hakkındaki değerlendirmeleri şu şekildedir:

Bizdeki kıraat eğitiminin bir diğer temel özelliği, "ya hep ya hiç mantığı" üzerine kurulu olmasıdır. Kıraat okumak, on kıraati rivayet ve tarikleriyle birlikte (takrib/aşere-i kübrâ) indirâc usulüne göre okumak olarak addedilmektedir. Dolayısıyla aşere-takribi tamamlamamış kimseler kıraat okumuş sayılmamaktadır. Aşere(-i şugrâ) okumuş olanlara icazet/belgesi verilmesi yönünde yaygın bir geleneğin bulunmamasına, bu yönde bir delalet yüklemek kanaatimizce mümkündür. Bu durum, daha dar düzeyde kıraat eğitimi almak isteyenlerin bu eğitimden mahrum kalmasına yol açtığı gibi, aslında ideal ve nitelikli bir kıraat tedrisatının hakını veremeyecek evsaftaki öğrencilerin tamamının son aşamaya yani takrib (aşere-i kübrâ) aşamasına taşınmasına yol açmaktadır.⁵⁹

Hem Maşalı'dan aktardığımız bu pasaj hem de bizim işaret ettiğimiz hususlar dikkate alınarak Haseki Eğitim Merkezleri kıraat müfredatları daha çeşitli hale getirilebilir. Bu bağlamda kıraat talebelerine kıraatleri tek tek elde etme ve yedi kıraati okuma noktasında ders seçimi sunularak onların bu basamakları başarıyla tamamları halinde icazet almaları sağlanmış olur.

⁵⁷ Akyüz, "Osmanlı Kıraat Alimleri," s.18; Akdemir, *Kıraat İlmî*, s.163.

⁵⁸ Akdemir, *Kıraat İlmî*, s.163.

⁵⁹ Maşalı, "Kur'an Kıraatinde ve Kitabesinde Türkiye'nin Durumu," ss.4-5.

Buraya kadar ülkemizde takip edilen kıraat eğitiminin belli başlı eserlerden istifade edilerek hazırlanan *kurrāseler* üzerinden takip edildiğine işaret etmiş olduk. Ancak bu yöntemi de takip etmeyerek işin daha kolayına kaçmak adına son birkaç yıldır kıraat eğitim merkezlerinde *kurrāselerden* elde edilen fotokopiler vasıtasıyla kıraat eğitimine göz yumulduğuna işaret etmek gerekmektedir.⁶⁰ Zira manzum eser ezberinin tedrisattan kaldırılarak mensur eserlerden oluşturulan *kurrāselerin* yerini yavaş yavaş fotokopilere bırakması kıraat ilmi tedrisatı açısından oldukça tehlikeli bir durumdur. 19. yüzyıl Osmanlı alimlerince *kurrāse* yöntemine değer verilmezken günümüzde fotokopi yardımıyla yapılan kıraat tedrisatının faydasız olacağı aşikârdır. Fakat açık ve net olarak ifade etmek gerekir ki ne *kurrāse* yöntemi ile ne de *kurrāselerden* elde edilen fotokopiler üzerinden eğitim alan talebeler kıraat ilminin temel meselelerine vakıf olamamaktadır. Bu iki yöntemle göre kıraat tedrisatı aldığını ifade eden kişiler, kıraat hakkında birtakım bilgilere sahip kişiler olarak değerlendirilmekten öteye geçememektedir.⁶¹

Hasılı, Osmanlı'da on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan ve halihazırda ülkemizde de uygulanan *kurrāse* yöntemi, manzum eser ezberinin yavaş yavaş terk edilmesine sebebiyet vermiş; bu durumdan *Hirzu'l-Emānī* de nasibini almıştır. *Kurrāselerin* yanı sıra fotokopi yardımıyla yapılan kıraat tedrisatının eğitim seviyesini ne kadar düşürdüğü ise izahtan varestedir.

Sonuç

Çalışmada ilk olarak *Hirzu'l-Emānī* hakkında birtakım bilgiler verilmiş ve bu eserin sınırlı rivayeti barındıran Mısır'a dayandığı ortaya konulmuştur. Buna rağmen eserin; Moğol saldırıları esnasında çok sayıda kıraat aliminin vefat etmesi sonucu doğuda kıraat çalışmalarının zayıflaması ve bu sebeple Endülüs kıraat birikiminin ön plana çıkması, eş-Şâtıbî'nin eserini manzûm olarak kaleme alması ve ez-Zehebî'nin ifadesiyle eş-Şâtıbî'nin eserinde kıraat ilmi ile alakalı meseleleri kolay bir üslupla ifade etmesi, eş-Şâtıbî'nin eserinin edebî açıdan zengin bir yapıya sahip olması, kendisinin eserini Mısır'da okutması, es-Sehāvî'nin, hocasının eseri üzerine *Fethu'l-Vaşid* adlı şerh yazarak *Hirzu'l-Emānī*'nin ününün Dımaşq'a kadar yayılmasını sağlaması gibi hususlar sayesinde yedi kıraat tedrisatında ön planda olduğu tespit edilmiştir.

Makalede ikinci olarak, *Hirzu'l-Emānī*'nin Osmanlı'nın son dönemlerine kadar kıraat müfredatlarında kendine yer bulduğu; ancak bu dönemden iti-

⁶⁰ Maşalı, "Kur'an Kıraatında ve Kitabesinde Türkiye'nin Durumu," s.2.

⁶¹ Maşalı, "Kur'an Kıraatında ve Kitabesinde Türkiye'nin Durumu," s.7.

baren kıraat ilmine duyulan ilginin azalmış olması ve kıraat ilmini tahsil etmeye çalışan öğrencilerin manzum eserleri ezberleme hususunda tembellek göstermeleri sebebiyle bu eserin yerini el-Pâlûvî'nin *Zubdetu'l-İrfân* adlı eseriyle Mehmed Emîn Efendi'nin bu eser üzerine yazdığı şerhi *'Umdetu'l-Hullân'a* bıraktığı açığa çıkarılmıştır.

Makalede son olarak Haseki Eğitim Merkezleri kıraat müfredatı özelinde *Hirzu'l-Emânî*'nin durumu incelenmiş ve bu eserin ilgili müfredatta yer almadığına şahit olunmuştur. Kıraat talebelerinin bu eserin yerini alan *Zubdetu'l-İrfân* ve *'Umdetu'l-Hullân*'dan istifade ederek *kurrâseler* oluşturduğuna ve hatta son zamanlarda *kurrâselerden* oluşturulan fotokopiler üzerinden bu ilmi elde etmeye çalıştıklarına işaret edilmiştir. Bu bağlamda söz konusu iki yöntemin de faydalı olmadığı ileri sürülmüş ve bu ilmi sınırlı seviyede elde etmek isteyen talebelere uygun olacak şekilde kıraat eğitim müfredatına yeni dersler eklenmesi önerilmiştir.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest:

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The author declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support:

Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

- Akdemir, Mustafa Atilla. "Hâmid b. Abdulfettâh el-Pâlûvî Hayatı, İlmi Şahsiyeti, Eserleri ve Zübdetu'l-İrfan Adlı Eserinin Metodolojik Tanıtımı ve Tahkiki," Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1999.
- Akdemir, Mustafa Atilla. *Kıraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metotları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Akdemir, Mustafa Atilla. *Aşere-Takrib Eğitimi ve Uygulama Farklılıkları*. [https://mushafhariinceleme.diyaret.gov.tr/Documents/AŞERE-%20TAKRİB%20EĞİTİMİ%20VE%20UYGULAMA%20FARKLILIKLARI-\(Doç.%20M.%20Atilla%20AKDEMİR\).pdf](https://mushafhariinceleme.diyaret.gov.tr/Documents/AŞERE-%20TAKRİB%20EĞİTİMİ%20VE%20UYGULAMA%20FARKLILIKLARI-(Doç.%20M.%20Atilla%20AKDEMİR).pdf). (04.07.2020).
- Akın, Ahmet. "Osmanlı'da Din Görevlisinin Konumu Üzerine Değerlendirmeler (Bursa Örneği)," *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4:8 (2006), ss.65-104.
- Akyüz, Abdullah. "Osmanlı Kıraat Alimleri," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2016.
- Altıkulaç, Tayyar. "İbnü'l-Cezerî," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c.20, ss.551-557.
- Baltacı, Cahid. *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005.

- Çollak, Fatih. *Kırâat Alimlerinden İmâm Şâtıbî ve "eş-Şâtıbiyye" Adlı Eseri*. İstanbul: Özener Matbaası, 2002.
- Çollak, Fatih. "Rev'm," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c.35, ss.31-32.
- Dağ, Mehmet. *Tenzilden Tezyine Mushaf-ı Şerif*. Ankara: Fecr Yayınları, 2013.
- Dağ, Mehmet. "İbn Mücâhid'in Kıraat Ekollerini Yedi ile Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım," *Ekev Akademi Dergisi* 10:27 (2016), ss.81-104.
- ed-Dânî, Ebû 'Amr 'Uşmân b. Sa'îd. *et-Teysîr fî'l-Kırâ'âti's-Seb'*. 2. bsk. Tah. Ferîd Muḥammed b. 'Azzûz. Dımaşq: Dâru İbn Keşîr, 2016.
- Fazlıoğlu, Şükran. "Ta'lîm ile İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkî'nin Medrese Ders Müfredatı," *Dîvân İlmi Araştırmalar Dergisi* 10:18 (2005), ss.115-173.
- Ferîd Muḥammed b. 'Azzûz, "Dirâse," Ebû 'Amr 'Uşmân b. Sa'îd ed-Dânî, *et-Teysîr fî'l-Kırâ'âti's-Seb'*, tah. Ferîd Muḥammed b. 'Azzûz (Dımaşq: Dâru İbn Keşîr, 2016) içinde, ss.21-146.
- Gökdemir, Ahmet. "Köprülü Ailesinin Kur'ân Eğitimi ve Kıraatine Katkıları," *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 4:2 (2018), ss.331-355.
- Gökdemir, Ahmet. "Osmanlı Kur'ân Eğitim Merkezleri: Dâru'l-Kurrâlar ve Sıbyan Mektepleri," *Edebali İslamiyat Dergisi* 1:2 (2017), ss.43-60.
- Gökdemir, Ahmet. "Kıraat Eğitiminde Ali b. Süleyman el-Mansûrî Öncesi Mısır Tarikinin Arka Planı: Biyografik Bir İnceleme," *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 18:1 (2018), ss.177-192.
- Hızlı, Mefail. "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler," *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17:1 (2008), ss.25-46.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. 11. bsk. Terc. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh, 2015.
- İbnu'l-Cezerî, Şemsuddîn Ebû'l-Ḥayr Muḥammed b. Muḥammed. *Gâyetu'n-Nihâye fî Ṭabakâti'l-Kurrâ'*. Tah. G. Bergstraesser. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2006.
- İbnu'l-Cezerî, Şemsuddîn Ebû'l-Ḥayr Muḥammed b. Muḥammed. *Taḥbîru't-Teysîr fî'l-Kırâ'âti'l-Eimmeti'l-'Aşr*. 2. bsk. Tah. Aḥmed Muḥammed Muflih el-Ḳudât. Zerkâ': Cem'iyetu'l-Muḥâfaza 'ale'l-Ḳur'âni'l-Kerim, 2010.
- İbnu'l-Cezerî, Şemsuddîn Ebû'l-Ḥayr Muḥammed b. Muḥammed. *Ṭayyibetu'n-Neşr fî'l-Kırâ'âti'l-'Aşr*. 2. bsk. Tah. Eymen Ruşdî Suveyd. Dımaşq: Dâru'l-Ğavşânî, 2013.
- İbnu'l-Cezerî, Şemsuddîn Ebû'l-Ḥayr Muḥammed b. Muḥammed. *Muncidu'l-Muḳrî'in ve Murşidu't-Ṭâlibîn*. Tah. Nâsır Muḥammedî Muḥammed Câd. Riyad: Dâru'l-Meymân, 2014.
- İbnu'l-Cezerî, Şemsuddîn Ebû'l-Ḥayr Muḥammed b. Muḥammed. *en-Neşr fî'l-Kırâ'âti'l-'Aşr*. Tah. Eymen Ruşdî Suveyd. Dımaşq: Dâru'l-Ğavşânî, 2018.
- el-Ḳâdî, 'Abdufettâh 'Abdulğani. *el-Vâfi fî Şerḥi's-Şâtıbiyye*. Kahire: Dâru's-Selâm, 2015.
- el-Ḳaşallânî, Şihâbuddîn Aḥmed b. Muḥammed. *Muḥtaşaru'l-Fetḥi'l-Mevâhibî fî Menâkıbi'l-İmâm eş-Şâtıbî*. Tah. Muḥammed Ḥasen 'Akîl Mûsâ. Cidde: el-Cemâ'atu'l-Ḥayriyye, 1995.
- Kazıcı, Ziya. *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. 18. bsk. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018.

- el-Mar‘aşī, Muḥammed b. Ebī Bekr. *Cuhdu'l-Muḳill*. 2. bsk. Tah. Sālim Ḳaddürī el-Hamed. Amman: Dāru ‘Ammār, 2009.
- el-Maḳdisī, ‘Abdurrahmān b. İsmā‘il Ebū Şame. *İbrāzu'l-Me‘ānī min Ḳirzī'l-Emānī*. Taṅtā: Dāru’s-Şahābe, 2009.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmī*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- Maşalı, Mehmet Emin. “Kur’an Kıraatında ve Kitabesinde Türkiye’nin Durumu.” [https://mushafliinceleme.diyaret.gov.tr/Documents/KUR'AN%20KIRAAT%20İNDE%20ve%20KİTÂBETİNDE%20TÜRKiYE'NİN%20DURUMU%20\(Doç.%20Dr.%20M.%20Emin%20MAŞALI\).pdf](https://mushafliinceleme.diyaret.gov.tr/Documents/KUR'AN%20KIRAAT%20İNDE%20ve%20KİTÂBETİNDE%20TÜRKiYE'NİN%20DURUMU%20(Doç.%20Dr.%20M.%20Emin%20MAŞALI).pdf) (04.07.2020).
- Meḫmed Emīn Efendi (‘Abdullāh Efendizāde). *Zuḥru'l-Erib fī İdāhi'l-Cem‘ bi't-Taḳrīb*. Süleymaniye Kütüphanesi-İbrahim Efendi, no. 11, vv.1b-317a.
- Meḫmed Emīn Efendi (‘Abdullāh Efendizāde). *Umdetu'l-Ḥullān fī İdāhi Zubdeti'l-İrfān*. İstanbul: Ḥanefiyye Kitabevi, ts.
- Muḫaysin, Muḫammed Sālim. *El-Hādī Şerḫu Ṭayyibeti'n-Neşr fī'l-Ḳirā‘ati'l-‘Aşr*. 3. bsk. Tah. Aḫmed ‘İsā el-Ma‘şarāvī - Muḫammed ed-Desūḳī. Kahire: Dāru'l-Beyānī'l-‘Arabī, 2017.
- el-Muḫtār, Muḫammed. *Tārīḫu'l-Ḳirā‘at fī'l-Maşriḳ ve'l-Mağrib*. 3. bsk. Beyrut: Dāru'l-Kutubī'l-İlmiyye, 2008.
- Önen, Hacı. *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur’an Tefsirine Etkisi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017.
- es-Seḫāvi, ‘Alemuddīn Ebū'l-Ḥasen ‘Alī b. Muḫammed. *Fetḫu'l-Vaşid fī Şerḫi'l-Ḳaşid*. 2. Bsk. Tah. Muḫammed İdrīsī eṭ-Ṭāhirī. Riyāḍ: Mektebetu'r-Ruşd, 2005.
- Sert, Durmuş. “Şâtıbî'nin Hayatı, Kıraat İlmindeki Yeri ve Eserleri,” *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1:1 (1985), ss.85-98.
- eş-Şâtıbî, Ebū Muḫammed el-Ḳāsım b. Fırruh. *Ḳirzī'l-Emānī ve Vecḫu't-Tehānī*. 2. bsk. Tah. Eymen Ruşdi Suveyd. Dımaşḳ: Dāru'l-Ġavşānī, 2013.
- eş-Şenḳitî, ‘Abdurrahīm b. ‘Abdillāh. “Ḥālātu’s-Şâtıbiyye me‘a’t-Teysir,” *Mecelletu Ma‘hedī'l-İmām eş-Şâtıbî li’d-Dirāsāti'l-Ḳur’āniyye* 9:9 (2010), ss.13-38.
- Şukrī, Aḫmed Ḥālīd, Muḫammed Ḥālīd Manşūr - Aḫmed Muḫammed Mufliḫ el-Ḳudāt - Ḥālīd Seyfullāh Seyfī - Muḫammed Mūsā Naşr - İbrāhīm Muḫammed el-Curmī - Muḫammed ‘İşām el-Ḳudāt. *El-Muzhir fī Şerḫi’s-Şâtıbiyye ve’d-Durra*. 2. bsk. Amman: Dāru ‘Ammār, 2016.
- Türkmen, Kübra. “İbnü'l-Cezerî ve ‘ed-Dürretü'l-Mudiyye’ Adlı Eseri,” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2019.
- Yalar, Mehmet. “Arap Şiiri,” İsmail Güler (ed.), *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler* (İstanbul: İsam Yayınları, 2015) içinde, ss.307-356.
- ez-Zehēbī, Şemsuddīn Ebū ‘Abdillāh Muḫammed b. Aḫmed. *Ma‘rifetu'l-Ḳurrā‘i'l-Kibār ‘ale’t-Ṭabaḳāti ve'l-A‘şār*. Tah. Tayyar Altıkulaç. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- “Aşere-Takrīb Programı.” [https://egitimhizmetleri.diyaret.gov.tr/Documents/Kıraat%20\(Aşere-Takrīb\)%20Programı%20-%20202014.pdf](https://egitimhizmetleri.diyaret.gov.tr/Documents/Kıraat%20(Aşere-Takrīb)%20Programı%20-%20202014.pdf). (10.07.2020).